

Δοκίμιο

A. Ορισμός

- Το δοκίμιο (γαλλικά *essai* και αγγλικά *essay*: προσπάθεια, δοκιμή), λοιπόν, είναι ένα είδος πεζού λόγου με μέση συνήθως έκταση, σε αντιδιαστολή προς τις τυπικές, πλήρεις και εξαντλητικές μελέτες. Ο δοκιμογράφος άλλοτε εκφράζει τις παρατηρήσεις, τις σκέψεις και τα συναισθήματά του για τη ζωή ή περιπλανιέται ελεύθερα στο χώρο των ιδεών, που προέρχονται από τα γενικότερα πνευματικά του εφόδια και από τη διανοητική και αισθητική του καλλιέργεια, και άλλοτε προσπαθεί να αναλύσει και να ερμηνεύσει, εκλαϊκεύοντας πολλές φορές, θέματα αισθητικής, ηθικής, κοινωνικής, πολιτικής κτλ. τάξης, ακόμη και επιστημονικά, με σκοπό να πληροφορήσει, να διδάξει, να τέρψει και ενδεχομένως να πείσει. Οι ιδιότητες αυτές του δοκιμίου και η ποικιλία των μορφών του δείχνουν πόσο ρευστά είναι τα όριά του και πόσο επισφαλής κάθε προσπάθεια να περιχαρακωθεί μέσα σε έναν ορισμό. Το βέβαιο είναι ότι έχει ασαφή χαρακτήρα και άλλοτε προσεγγίζει τη λογοτεχνία και άλλοτε την επιστήμη ή τη φιλοσοφία. Σε πολύ γενικές γραμμές τα βασικά χαρακτηριστικά του δοκιμίου είναι η **συντομία**, η **σαφήνεια**, η **καλλιπέπεια** (προσεγμένη έκφραση) και η **διαλεκτική προσέγγιση** του θέματος (αντιπαραβολή θέσεων).

Πηγή: Έκφραση – Έκθεση για το Λύκειο, τεύχος Γ, κεφ.2: «Το δοκίμιο»

B. Η γλώσσα του δοκιμίου

- Η **γλώσσα** του δοκιμίου – σε αντίθεση με τη γλώσσα της ποίησης ή της αφηγηματικής πεζογραφίας – υπακούει σε εντολές μιας *λογιότερης γραμματικής*, της γραμματικής που διέπει γενικά τον επιστημονικό ή το στοχαστικό λόγο. Πράγματι εύκολα μπορεί κανείς να επισημάνει *διάφορες τεχνικές ομαλής ή φυσικής μετάβασης και συνοχής* (π.χ. τη χρήση συνεκτικών μορίων και εκφράσεων, φράσεις - γέφυρες κτλ). Μπορεί ακόμη να ξεχωρίσει *άλλα εκφραστικά μέσα, που χαρακτηρίζουν έναν περισσότερο επιστημονικό λόγο*, π.χ. *μόρια και εκφράσεις που φανερώνουν μια στάση του συγγραφέα απέναντι στο θέμα* (π.χ. *πιθανώς, ενδεχομένως, βεβαίως κτλ*) ή *φανερώνουν την οπτική του γωνία για τα γραφόμενα* (π.χ. *επιρρήματα του τύπου «κοινωνικά», «πολιτικά», «νομικά» κτλ*). Ως προς τη **σύνταξη** έχει κανείς να προσέξει την *περισσότερο σύνθετη δομή των προτάσεων* (κάτι που επιτυγχάνεται με τη μεγαλύτερη χρήση του υποτακτικού λόγου σε αντίθεση με τον παρατατικό λόγο), ενώ, από την άλλη πλευρά *ο μέσος αναγνώστης οφείλει να εξοικειωθεί και με το σε μεγάλη έκταση αφηρημένο λεξιλόγιο του δοκιμίου*. Παράλληλα, ωστόσο, διακρίνουμε συχνά στο δοκίμιο *κάποια προφορικότητα στην έκφραση και κάποια οικειότητα στο ύφος, χαρακτηριστικά που οφείλονται στη διάθεση του δοκιμογράφου να επικοινωνήσει άμεσα με τον αναγνώστη*.

- Η συχνότητα, πάντως, με την οποία παρουσιάζονται τα παραπάνω γενικά χαρακτηριστικά ποικίλλει, ανάλογα με το ύφος που υιοθετεί ο κάθε δοκιμογράφος. Έτσι, ενώ τα δοκίμια του Παπανούτσου έχουν συνήθως μάλλον επιστημονική, λογοκρατική διατύπωση, τα δοκίμια του Τερζάκη, του Θεοτοκά και του Σεφέρη έχουν συνήθως μια μάλλον λογοτεχνική διατύπωση και στα κείμενά τους αφθονούν οι εικονικές και μεταφορικές εκφράσεις.

Θ. Νάκας (διασκευή), Πηγή: Έκφραση – Έκθεση για το Λύκειο, τεύχος Γ, κεφ.2: «Το δοκίμιο»

Γ. Η πειθώ στο δοκίμιο

- Σε κάθε δοκίμιο, άλλωστε, ακόμη και σε αυτά που δεν έχουν αποδεικτικό χαρακτήρα, μπορούμε να διακρίνουμε μια απόπειρα πειθούς, αφού το δοκίμιο αποτελεί ένα είδος ιδεολογικής κατάθεσης του συγγραφέα για διάφορα επίμαχα θέματα.

- Η πειθώ στο δοκίμιο, ωστόσο, δεν αποτελεί μια προσπάθεια εύκολου και άμεσου επηρεασμού του αναγνώστη/ακροατή, όπως συμβαίνει συνήθως, στη ρητορική (πολιτική, εκκλησιαστική ή άλλη). Το δοκίμιο, όπως υποστηρίζει ο Γ. Δάλλας, έχει σαν πρώτο και τελικό στόχο να βαθαίνει τη δυνατότητα του προβληματισμού μας. Με αυτή την έννοια μπορούμε να πούμε ότι το δοκίμιο είναι ένα είδος διδακτικό. Όταν λέμε ότι το δοκίμιο μας διδάσκει, εννοούμε ότι μας ενημερώνει, μας πληροφορεί, πλουτίζει τις γνώσεις μας, οξύνει την κρίση μας, καλλιεργεί την ευαισθησία μας. Επομένως δεν πρέπει να εξομοιώνουμε ένα δοκίμιο, π.χ. του Παπανούτσου ή του Σεφέρη, με μια διδασκαλία ή διδαχή, π.χ. του Κοσμά του Αιτωλού, στις οποίες υπάρχει μια καθαρά σωφρονιστική πρόθεση. Όχι μόνο ο διδακτισμός αλλά και ο δογματισμός φαίνεται ότι δεν ταιριάζει στο δοκίμιο. Ο ίδιος ο όρος δοκίμιο / δοκιμές σημαίνει ότι τίποτα δεν είναι τετελεσμένο, αλλά ότι όλα βρίσκονται σε εξέλιξη, πράγμα που αποκλείει κάθε δογματισμό και επιτρέπει αλλαγή στις κατευθύνσεις και τις απόψεις μας. Επομένως, όχι οριστικά συμπεράσματα αλλά προβληματισμοί, στοχασμοί, θέσεις και στάσεις, που όχι μόνο δεν εξαντλούν το θέμα αλλά και ενδέχεται αργότερα να μεταβληθούν αποτελούν συνήθως την ύλη του δοκιμίου.

Δ. Αποδεικτικό και στοχαστικό δοκίμιο

- Τα δοκίμια – ανάλογα με τον τρόπο οργάνωσής τους, το ύφος, και την πρόθεση του εκάστοτε συγγραφέα – διακρίνονται σε δύο κατηγορίες:

- **Αποδεικτικά δοκίμια:** ο συγγραφέας αποπειράται να πείσει τον αναγνώστη με τη χρήση κυρίως επιχειρημάτων και τεκμηρίων.
- **Στοχαστικά δοκίμια:** ο συγγραφέας εκθέτει τους προβληματισμούς του ακολουθώντας μια συνειρμική πορεία σύνθεσης.

- Τα δοκίμια που οργανώνονται λογικά προσεγγίζουν περισσότερο τον επιστημονικό λόγο και έχουν συνήθως αποδεικτικό χαρακτήρα. Ο συγγραφέας εκθέτει στον πρόλογο το θέμα (δηλαδή την προβληματική του), προσπαθώντας να προκαλέσει το ενδιαφέρον του αναγνώστη και συνεχίζει εκθέτοντας την κατευθυντήρια ή κύρια ιδέα που αποτελεί και τη θέση του πάνω στο θέμα. Στο κύριο μέρος ο συγγραφέας προσκομίζει το υλικό που διαθέτει, για να διασαφηνίσει την κύρια ιδέα ή να αποδείξει τη θέση που διατύπωσε στον πρόλογο. Στον επίλογο παρουσιάζει συμπυκνωμένα, ότι έχει αποδείξει ή επανεκθέτει την αρχική του θέση. Αν έχει αποδείξει πειστικά το θέμα του, η θέση θα έχει πάρει καινούριο νόημα για τον αναγνώστη.

- Τα δοκίμια που έχουν πιο ελεύθερη οργάνωση προσεγγίζουν περισσότερο τη λογοτεχνία και η δομή τους δεν καθορίζεται από τη σχέση απόδειξης ανάμεσα στη θέση του συγγραφέα και την υποστήριξη αυτής της θέσης. Υπάρχει ένα κεντρικό θέμα με το οποίο οι επιμέρους ιδέες συνδέονται περισσότερο ή λιγότερο συνειρμικά. Ο συγγραφέας περιδιαβάει ελεύθερα στο χώρο των ιδεών. Διαβάζοντας ένα τέτοιο δοκίμιο, προσέχουμε περισσότερο την ύφανση του λόγου παρά τη λογική που διέπει τη δομή του κειμένου ως σύνολο. Με την ανάγνωση ενός τέτοιου δοκιμίου νιώθουμε εμπλουτισμένοι σε ανιχνεύσεις και σε προβληματισμό, χωρίς να έχουμε αναγκαστικά επισημάνει ένα καθαρό διάγραμμα του.

Σχηματική παρουσίαση

	Αποδεικτικό δοκίμιο	Στοχαστικό δοκίμιο
Σκοπός	<ul style="list-style-type: none"> • πειθώ • προβληματισμός • ευαισθητοποίηση • έμμεση «δίδαχή» • πνευματική καλλιέργεια 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ προβληματισμός ➤ συναισθηματική συμμετοχή ➤ αισθητική συγκίνηση ➤ τέρψη – έμμεση «δίδαχή» ➤ πνευματική καλλιέργεια
Περιεχόμενο	<ul style="list-style-type: none"> • παρατηρήσεις • διαπιστώσεις • επισημάνσεις • προβληματισμοί • επιχειρηματολογία 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ παρατηρήσεις ➤ διαπιστώσεις ➤ επισημάνσεις ➤ προβληματισμοί ➤ επιχειρηματολογία
Πορεία	<ul style="list-style-type: none"> • υπεράσπιση θέσης • ανασκευή θέσης • διασαφήνιση εννοιών • ανάλυση - διερεύνηση προβλήματος 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ ελεύθερη περιπλάνηση στο χώρο των ιδεών ➤ συνειρμική σύνδεση των επιμέρους θέσεων
Τρόποι πειθούς	<ul style="list-style-type: none"> • κυριαρχεί η <i>επίκληση στη λογική</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ κυριαρχεί η <i>επίκληση στο συναίσθημα</i>
Δομή	<ul style="list-style-type: none"> • Εισαγωγή: Έκθεση του προβληματισμού με απώτερο σκοπό την πρόκληση ενδιαφέροντος. • Ανάπτυξη: Παράθεση του αποδεικτικού υλικού με <i>λογική</i> οργάνωση. • Επίλογος: Συμπυκνωμένη παρουσίαση του κύριου μέρους. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Εισαγωγή: Έκθεση του προβληματισμού με απώτερο σκοπό την πρόκληση ενδιαφέροντος. ➤ Ανάπτυξη: Παράθεση του στοχασμού με <i>συνειρμική</i> οργάνωση. ➤ Επίλογος: Συμπυκνωμένη παρουσίαση του κύριου μέρους.
Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της δομής	<ul style="list-style-type: none"> • αυστηρή - λογική οργάνωση • παραγωγική, επαγωγική ή και αναλογική συλλογιστική πορεία • νοηματική συνοχή 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ ελεύθερη πραγμάτευση - περιήγηση στο θέμα ➤ συνειρμικές μεταβάσεις - συνδέσεις ➤ νοηματική συνοχή
Γλώσσα	<ul style="list-style-type: none"> • δηλωτική • κυριολεκτική • αναφορική 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ συνυποδηλωτική ➤ μεταφορική ➤ συγκινησιακή
Ύφος	<ul style="list-style-type: none"> • σοβαρό • επίσημο • αυστηρό 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ σοβαρό ➤ γλαφυρό ➤ άμεσο - οικείο

Ε. Αναλυτική παρουσίαση του όρου «δοκίμιο»

- Δεν είναι εύκολο να ορίσει κανείς με σαφήνεια και καθαρότητα την έννοια του δοκιμίου. Ίσως είναι ευκολότερο να προσδιορισθεί καταρχήν η έννοια του δοκιμίου αρνητικά: να πει, δηλαδή, κανείς πρώτα τι δεν είναι δοκίμιο. Μια τέτοια προσπάθεια καταλήγει στο λεγόμενο αρνητικό ορισμό του δοκιμίου. Είναι όμως γνωστό ότι κάθε αρνητικός ορισμός είναι ατελής. Αν π.χ. πει κάποιος «ο ηλεκτρισμός δεν είναι μαγνητισμός», δεν ορίζει την έννοια του ηλεκτρισμού· απλώς λέγει τι δεν είναι.

- Αν, πάντως, ακολουθήσουμε αυτή την τακτική του αρνητικού ορισμού, μπορούμε να καταλήξουμε σ' ένα πρώτο συμπέρασμα. Συγκεκριμένα, μπορούμε να πούμε ότι το δοκίμιο, παρ' όλο που συγγενεύει, δεν ταυτίζεται με την πραγματεία, τη διατριβή, την επιστημονική μελέτη και το άρθρο. Και τα τέσσερα αυτά είδη λόγου εκθέτουν απόψεις και θέσεις, που είναι απόλυτα τεκμηριωμένες και εκφράζουν την αλήθεια της επιστήμης που υπηρετούν.

- Το δοκίμιο δεν έχει χαρακτήρα επιστημονικής μελέτης και δεν εκφράζεται με τον αυστηρό τρόπο που χαρακτηρίζει κάθε επιστημονικό μελέτημα ή άρθρο. Αντίθετα, είναι κυρίως προϊόν και αποτέλεσμα προσωπικού στοχασμού. Το στοιχείο αυτό υποδηλώνει ότι στο δοκίμιο υπάρχει μια ιδιαίτερα χαρακτηριστική απόχρωση προσωπικών – υποκειμενικών σκέψεων.

- Προσδιορίζοντας αναλυτικότερα και με θετικό τώρα τρόπο τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του δοκιμίου, μπορούμε να καταλήξουμε στα εξής:

- Το δοκίμιο είναι ένα *ιδιότυπο γραμματειακό είδος* που βρίσκεται στο μεταίχμιο, στο ενδιάμεσο δηλαδή διάστημα, ανάμεσα στα καθαρώς λογοτεχνικά κείμενα και στις σύντομες μελέτες. Αυτό σημαίνει ότι δεν ταυτίζεται με τα λογοτεχνικά κείμενα ούτε, βέβαια, και με τις εμπεριστατωμένες μελέτες.
- *Πραγματεύεται συνήθως ένα θέμα* (π.χ. κοινωνικό, φιλοσοφικό, επιστημονικό κ.τ.λ.), που το εξετάζει στις πιο βασικές του πλευρές, χωρίς όμως και να το εξαντλεί, και κατά κανόνα είναι σύντομο στην έκτασή του.
- Δηλώνει περισσότερο και εκφράζει την υποκειμενική – προσωπική οπτική του δημιουργού σχετικά με το θέμα που πραγματεύεται.
- Όταν είναι αυστηρά *δοκίμιο στοχαστικού τύπου*, η γλώσσα και γενικά η όλη του εκφραστική ακολουθούν ένα πιο σοβαρό ύφος που ταιριάζει στον αποκαλούμενο δοκιμιακό λόγο (ή δοκιμιακή γλώσσα).
- Όταν το δοκίμιο δεν ακολουθεί αυστηρά τη μορφή της δοκιμιακής γλώσσας αλλά αναπτύσσει το θέμα του με τρόπο πιο άνετο και ελεύθερο, αποκτά μian εντονότερη *λογοτεχνική χροιά*.
- Σχετικά με τον τρόπο οργάνωσης και διάρθρωσης των νοημάτων, ακολουθεί συνήθως μια *τετράπτυχη δομή και ανάπτυξη*:
 - θέση – παρουσίαση του θέματος
 - έκθεση – ανάπτυξη των βασικών απόψεων του δοκιμιογράφου
 - απόδειξη – τεκμηρίωση των θέσεων με αναφορά σε συγκεκριμένο αποδεικτικό υλικό
 - συμπερασματική – επιλογική κατακλείδα

Στ. Δοκίμιο και ημερολόγιο

- Επισημαίνεται ότι το δοκίμιο συχνά προσεγγίζει το ημερολόγιο. Τονίζεται, ωστόσο, ότι στην περίπτωση αυτή ο δοκιμιογράφος δεν καταγράφει τις κυριότερες πράξεις της ζωής του, όπως κάνει συνήθως ο ημερολογιογράφος, αλλά παρουσιάζει κυρίως τα συμβάντα της εσωτερικής του ζωής, την ανέλιξη του στοχασμού του, την πνευματική του πορεία. Πρόκειται, δηλαδή, όπως λένε, για «ένα ημερολόγιο που διηγείται την ιστορία ενός πνεύματος εν κινήσει», «το ημερολόγιο της πορείας μιας συνείδησης ανάμεσα στα πρόσωπα και στα πράγματα του καιρού της».

Ο ίδιος ο Σεφέρης σημειώνει, εξάλλου, για τα δοκίμιά του τα εξής: «τα κείμενα αυτά... κάποτε παίρνουν τον προσωπικό τόνο του ημερολογίου κάποτε πάλι είναι ομιλίες, δηλαδή σελίδες γραμμένες περισσότερο για να ακουστούν παρά για να διαβαστούν» (Δοκιμές, Πρόλογος, β' έκδοση, Ίκαρος, 1981, σελ. 11).

Ζ. Δοκίμιο και ομιλία – συνομιλία

- Σαν πρόσκληση σε συνομιλία και συνεργασία με τον αναγνώστη βλέπει το δοκίμιο και ένας άλλος δοκιμιογράφος, ο Π. Χάρης, όπως φαίνεται από το παρακάτω απόσπασμα: «Κλείνω στις σελίδες αυτές μια συζήτηση που, χρόνια τώρα, κάνω με τον εαυτό μου, και καλώ τον αναγνώστη να προσθέσει τις δικές του απορίες, τις δικές του αναζητήσεις και τα δικά του συμπεράσματα... Αυτή άλλωστε η συνομιλία και αυτή η συνεργασία θαρρώ πως είναι το κέντρο του κριτικού και μαζί λογοτεχνικού λόγου, που συνηθίσαμε να τον ονομάζουμε δοκίμιο» (Π. Χάρης, «Υπάρχουν θεοί»).

Η. Δοκίμιο και επιστολή. Ο εξομολογητικός τόνος στο δοκίμιο

- Υποστηρίζεται ότι μερικές φορές το δοκίμιο παρουσιάζει κοινά στοιχεία με μια επιστολή. Στην περίπτωση αυτή το δοκίμιο παίρνει το ύφος της συνομιλίας με ένα φίλο, της καθημερινής κουβέντας πάνω σε διάφορα θέματα, όπως περίπου συμβαίνει και σε μια επιστολή. Στο δοκίμιο αυτού του είδους ο δοκιμιογράφος εκφράζεται σε πρώτο ρηματικό πρόσωπο, περιπλανάται ελεύθερα από το ένα θέμα στο άλλο και χαίρεται την ελευθερία του αυτοσχεδιασμού, και ορισμένες φορές ενδέχεται να κάνει μια προσωπική ιδεολογική κατάθεση ή και εξομολόγηση. Με τον τρόπο αυτό αναδύεται μέσα από το κείμενο η προσωπικότητα του δοκιμιογράφου.